

XV. kötet.

1898. október 15.

VIII. füzet.

ERDÉLYI MÚZEUM

AZ

ERDÉLYI MÚZEUM-EGYLET BÖLCSELET-, NYELV- ÉS TÖRTÉNET-
TUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLYÁNAK KIADVÁNYA

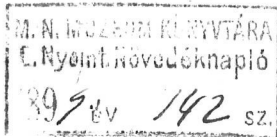
SZERKESZTI

A SZAKOSZTÁLY VÁLASZTMÁNYÁVAL EGYETÉRTVE

Dr. SZÁDECZKY LAJOS

TITKÁR

*Megjelenik 3—4 íven minden hó 15-én (jul. és aug. kivételével).
Előfizetési ára s a szakosztály évi tagdíja 3 forint.*

KOLOZSVÁR

AJTAI K. ALBERT SAJTÓJA

1898.

TARTALOM:

	Lap
Erzsébet királyné életéből. <i>Dr. Szádeczky Lajos</i>	413
Az erdélyi Érczhegység déli felének őskori védművei és legrégebb lakossága. Irtta: <i>Téglás Gábor</i> . (I. közl.)	431
A Bocskor-daloskönyv énekei. Közli: <i>Ferencki Zoltán</i> . (II. közl.)	441
<i>Szeles János</i> : Székely-Udvarhely története. (II közl.)	456

Különfélék.

Az Erdélyi Múzeum-Egylet felirata	466
Két római felirat Kolozsvárról. <i>Dr. Findly Gábor</i>	467
Kolozsvár római nevéhez. <i>Rácz Miklós</i>	470
Falfestmény töredékek Kolozsvárt. <i>K. L.</i>	472
Névtelen német grammatika. A babona áldozata. Napról-napra. <i>Dr. Török István</i>	472
Kendi Zsófia leszármazása. <i>Dr. Wertner Mór</i>	474
Az Erdélyi Múzeum-Egylet ülései	475

Felhívás taggyűjtésre.

Az „*Erdélyi Múzeum-Egylet*“ a folyó évvel 39. évébe lépett. Nagynevű alapítói (Mikó Imre gróf és társai) s az egész erdélyi társadalom a politikai elnyomatás nehéz napjaiban abból a célból alkották, hogy itt hazánk erdélyi részeiben védvára legyen a magyar nemzeti kulturának, második középpontja a magyar nemzeti tudományosságnak.

15 éve, hogy annak kebelében szakosztályunk megalakult s megindult az „*Erdélyi Múzeum*“: az egyetlen folyóirat az erdélyi részekben, mely a bölcsélet-, nyelv- és történettudomány művelésével és ismertetésével foglalkozik, fő tekintettel mindig Erdélyre.

Az Erd. Múzeum-Egylet mindent elkövet, hogy ezt a folyóiratát menél magasabb színvonalra emelje, s hogy az erdélyi részekre ezt valóságos irodalmi központtá tegye. Ebből a célból alakította át öt évvel ezelőtt negyedéves folyóiratát havi füzetekké.

Az erkölcsi siker, a szellemi támogatás örvedetesen növekszik, fokozódik; a közönség pártolása is mindinkább méltányolja az Erd. Múzeum-Egylet anyagi áldozatát, a mely lehetővé teszi, hogy tagtársainknak és előfizetőinknek a kiállítási költségek *fele árán* adhatjuk e füzeteket.

Hogy az Erdélyi Múzeum-Egylet ily nagy áldozatával a közönség érdeklődése is fokozódjék: felhívjuk és kérjük t. tagtársainkat, igyekezzenek az Erd. Múzeum-Egyletnek, s különösen szakosztályunknak híveket toborzani, tagokat gyűjteni, az „*Erdélyi Múzeum*“-ot ismerős-eik között ismertetni, terjeszteni, s előfizetésre ajánlani.

Ez a legolcsóbb tud. folyóirat Magyarországon, melynek költségeit a szakosztály tagjai felelészben sem viselik.

ERDÉLYI MÚZEUM

XV. kötet.

1898.

VIII. füzet.

Erzsébet királyné életéből.*

Egy hétig zúgtak-búgtak a harangok a három hegy és négy folyam országában, siratva ezredéves történetünk legdicsőbb királynéját; két hétig szóltak a harangok, az Isten házába hívogatván a megkeseredett szíveket, hogy a mit a föld nem adhat, az Égtől kérjünk vigasztalást és enyhülést a megmérhetetlen fájdalom elviselésére s csöndes nyugodalmat a Mindenség urától a megdicsőült drága halottnak.

Göthe harangjának a jelmondata: *az élőket hívogatom, a halottakat elsíratom*, alig valósúlt még valaha egy ország gyászában oly szívhez szólóan, és a szívek érzelmeit annyira kifejezően, mint a magyar templomoknak országunk határait végig siró kesergő eme harangzúgása.

A gyász negyedik hetén megenyhült immár a síró fájdalom, letöröltük könnyeinket s keressük, kutatjuk azt, a mi Reá emlékeztet; vigasztalást keresünk dicső emlékezetének drága örökségében, a mely a csapás sulya alatt megroskadt lelkünket felemeli, felmagasztalja s abba a boldogító hitbe ringatja el, hogy Ő reánk nézve nem halt és nem halhatott meg: örök életet biztosított magának a nemzet kegyeletében, történelmünk életet hirdető legszebb lapjain.

Én is úgy vélem leginkább a kegyelet adóját leróvhatni, ha élettörténetéből újítok fel némely emlékeket, ha a leghitelesebb adatok alapján feltűntetem, hogy mi volt Ő nekünk, mint gyermekeinek s egyúttal e nemzetnek édes anyja, mennyire szerette édes

* Felolvasás az Erdélyi Irodalmi Társaságnak Ő Felsege Erzsébet királyné emlékezetére tartott ülésén, 1898 okt. 2-án.

anyanyelvünket, nemzetünket s mennyire igyekezett ezt a szeretetet átplántálni gyermekeibe, Gizella főhercegnőbe, immár egy évtized óta letűnt reménysillagunk: a trónörökösbe s a Budavárában született magyar királykisasszonyba, az Ő „kedves galamb“-ja: Valéria főhercegasszonyba és környezetükbe.

*

Az a szeretet, melyet a megdicsőült királyné nemzetünk iránt táplált, legszebben nyilvánult gyermekeinek magyar szellemben való nevelésében.

1871 jun. 3-án Andrássy Gyula gr. miniszterelnök a képviselőház folyosójára szólította Rónay Jácint képviselőt s bizalmasan közölte vele, hogy Ő Felsége megbízására, hogy ajánlana az udvarhoz oly egyént, ki egy éven át a trónörökösnek magyar nyelven előadásokat tartana Magyarországnak történelméből, őt ajánlotta.

Rónay örvendett a rendkívüli kitüntetésnek, csak az az egy aggasztotta: taníthatja-e egészen szabad szellemben a magyar történelmet? Andrássy e felől megnyugtatta. Előre gondolható volt, hogy midőn a szabadságharcban szerepet játszott benczés papot, a ki 17 évi száműzetésből 1867-ben került haza Londonból, elfogadták az udvarnál a magyar történelem tanárául, az volt a cél, a mit Latour tábornok, a trónörökös nevelője így fejezett ki: „*igazságot akarunk, kövesse Ön meggyőződését!*“ Ő Felsége a király különösen csak azt kívánta, hogy a magyar előadásban és szónoklatban is gyakorolja a trónörököst.

1871 okt. 21-én kezdette meg Rónay előadását a schönbrunni palotában a honkeresésről a 14 éves koronaörökösnek.

Rónay Naplótöredékei-ben¹ feljegyzi előadásai vázlatát s a benyomásokat, melyeket a magyar történelem a trónörökösre tett s az Ő, hazánkra s nemzetünkre tett megjegyzéseit.

Midőn 1871 végén a karácsonyi ünnepekre két hétre Budára készülnek, a trónörökös ezt mondá: „*Szeretek a budai várban időzni, oly szép a kilátás, oly jól érzem ott magam!*“ Midőn Szent Istvánról volt szó, a trónörökös azzal a megjegyzéssel lepte meg tanárát, hogy Budavárában már egyszer jelen volt Szent István ünnepén. „*Akkor — mondá szomorúan — szerencsétlenek valánk, a poroszok közeledtek Bécshez s mi Budára utaztunk!*“

¹ Mindössze 10 példányban nyomtatta ki e 8 kötetes nagybecsű munkát.

A szászok Erdélybe és a Szepességbe betelepítése történetére azt jegyezte meg „hogy a király kegyességét a szerenesétlenek irányában becsüli, de tán jobb lett volna, ha a megtelepedés meg sem történik, mert elég idegen elem volt már az országban s ha hogy a magyarok tanultak volna is az idegen vándoroktól, a politikai életre az ellenkező irányú fajok törekvése csak károsan hatott, s gyengítette az országot“.

A nemzetiségi kérdések folytán nevezetes az a nyilatkozata, hogy „nekünk össze kell tartani: Ausztria Magyarország nélkül a német —, Magyarország Ausztria nélkül a szláv birodalomba fog beolvadni!“

Budán 1871 végén himlőjárvány mutatkozván, az udvar nem jött le ide, hanem Salzburgba ment. Itt hívatja a királyné decz. 11-én először Rónayt kihallgatásra.

Ő Felsége igen kegyesen fogadta s nagy érdeklődéssel kérdősködött a koronaörökös haladásáról a magyar történelemben s különösen a magyar nyelvben. „Nemde kiejtése néha még németes?“ Ritkán, Felség, szépen halad, gyakorlata is van, mert az oktatásban eddigelé még nem használtam más nyelvet. „Ezt szeretem és óhajtom“ mondá Ő Felsége. Aztán a gyermeknevelésről óhajtá tudni Rónay nézeteit. Elmondotta azokat nyíltan, őszintén, azon meggyőződésének adván kifejezést, hogy az újabb tanrendszerben, főleg gyermekekre vonatkozólag, a sok tanár és tantárgy aggasztja. Mi csak tanítunk, de nem nevelünk, s ő az angol közmondással tart, hogy többet ér a nevelés, mint a tanítás! „Helyeslem önnek nézeteit“, mondá Ő Felsége, „Isten áldja!“ s kegyesen kezét nyujtá.

Rónay nem is sejtette ekkor, hogy nevelési nézetei őszinte nyilvánítása mily befolyással lesz további életpályájára.

Ennek köszönhette, hogy később Valéria főhercegnő nevelését reá bízták.

Hogy a magyar nyelv mennyire otthonos volt már ekkor is a királyi családban, mutatja az, hogy a decz. 12-ki udvari ebéden (a min Rónay először vett akkor részt tanártársaival) a Felségek s a koronaörökös csak hazánk nyelvén szóltak hozzá s Gizella főhercegeasszony is magyarul beszélt vele, pedig akkor már nem volt környezetében, ki magyarul tudott volna s így gyakorlata csak azok közt lehetett, kikhez legközelebb állott: testvérei s felséges szülői körében.

Az 1872. újév napján a trónörökös egyenként fogadja tanárai üdvözlését. Az elsőség itt is a magyar tanaré.

A betegség, mely Salzburgba űzte az udvart, innen Budavárába siettetete 1872 febr. 11-én, s ott maradt ápr. közepéig.

A trónörökös itt még inkább kimutathatta jóindulatát hazánk iránt s mindinkább megszerette azt a nemzetet, melyet egykor kormányoznia kellett volna, ha a kegyetlen végzet nem máskép határoz.

Hogy hazánk történetét mily fényes sikerrel tanulta, mutatta az a nyilvános vizsgálat, melyet ápr. 15 én Budán a király és meghívott tudósok előtt letett. A király Ó Felsége azt jegyezte meg rá: „Igen jól sikerült, köszönöm!” Rónay a pozsonyi prépostsággal jutalmaztatott. Később még a szkodári címzetes püspökséget kapta.

Még fényesebb jutalom volt az a bizalom, melylyel a királyné Rónayt már előbb kiténtette, midőn márcz. 31-én husvét napján közel $\frac{3}{4}$ óráig tartó kihallgatáson fogadván, a 4 éves Valéria főhercegnő nevelésének vezetésére szólította fel.

„Nem akarom — mondá Ó Felsége — az eddigi rendszert követni, s gyermekem nevelését és tanítását sok tanárra bízni, hanem egyre, s erre önt szemeltem ki. — Ön e nevelési tervet helyesli, emlékszem még salzburgi nyilatkozatára. — Lesznek Valéria mellett angol, francia, német, magyar hölgyek; de a nevelés vezetésével, s a tanítással önt óhajtanám megbízni. A tanítást magyar nyelven óhajtanám vezetetni, különösen a vallási oktatást; *gyermekemmel naponkint magyarul imádkozom, folytassa így.* Legyen vallásos, de ne tulzó; az életben mindnyájunknak nagy szüksége van a vallás vigasztalására“.

Ez az elhatározás nagy feltűnést keltett s Andrassy Gyula gr. (már akkor külügyminister) ápr. 4-én így szólt Rónayhoz: „Örvendek azon bizalomnak, melyet Ó Felsége a királyné irányodban tanúsított. A határozat rendkívüli, s nem kétkem, feltűnést fog okozni az udvarnál, s ki tudja, nem találkoznandak-e, kiknek szemében fellépésed szálla leend; de ez ne aggaszson, én bízom benned, s nem féltelek a síkos pályán“.

A bemutatás a kis főhercegeasszonynál 1872 máj. 21-én Schönbrunnban történt meg. „A Mama — mondá a trónörökös a történeti óra végén — megbízott, hogy önt a kis Valériához vezessem, szeretné ha megismerkednének, ön még úgy sem látta őt, nemde?“

Ő Felsége a királyné kegyesen fogadta Rónayt s bemutatta a kis főhercegeasszonyt, a ki alacsony, festetlen fenyűfa asztalnál ült s a felséges Mama sürgetésére felállt, félénken feltekintett s lesütött areczkal ismét székére ereszkedett. „Valéria még nem látott papot — jegyzé meg mosolyogva a királyné — azért kissé elfogúlt“.

Valéria főhgnő már ekkor is tudott magyarul, az előtte fekvő képeskönyvet a szerető anya és testvérek felváltva angol és magyar nyelven magyarázgtatták.

Jun. 10-én tette Rónay második látogatását a leendő tanítválynál, a schönbrunni kertben, a hol a fák árnyában vászon sátor alatt ült a királyasszony gyermekeivel, Gizella és Valéria főhercegeasszonynyal. A kis fenség most már bátrabb volt, meg-megnevezte magyar nyelven az előtte fekvő képeskönyv tárgyait.

Jun. 13-án megkezdették a játszva tanulást. Rónay 4 betűt metszett ki papírból, megnevezte azokat, összeállította s a kis fenség kiolvasta az első szót, hogy „Mama!“

A nyarat Ischlben töltik; aug. 20-án az udvar is megünnepli szent István napját; a trónörökös születése napján (aug. 21.) ismét a magyar tanár az első üdvözlő s Valéria a neve napján (szept. 8-án) a királynétől kapott szép párisi babát „Aranká“-nak nevezi.

A királyné mindig magyarul beszélt kis leányával s naponként vele imádkozta a magyar „Miatyánkot“ és „Üdvözetet“. Komornája is magyar leány volt: Csáby Anna.

Szent Erzsébet napján ezzel a magyar köszöntővel lepik meg a felséges asszonyt:

„Kedves Mamám! Engedje meg, hogy e napon szívére borúljak, s anyai jószágát megköszönjem: az Isten áldja meg, legyen élete hoszszú és borítlan, hogy a kis Valéria, drága mamáját még soká, soká szerethesse“.

Decz. 24-én pedig születése napján ezzel üdvözlí Valéria a királyasszonyt Gödöllőn:

„Kedves drága Mamám! Születése napjára koszorút hozok szívem virágaiból, a virágok neve: Öröm, Hála és a Szeretet!“

Rudolf trónörökös tanítását 1872. végén fejezi be Rónay a Gödöllőn decz. 23-án tartott nyilvános bezáró vizsgával, fényes eredménnyel, mely felett a király legmagasabb meglegedését fejezte ki s decz. 24-én a királyné fogadta Rónayt, megkérdezvén, hogy „mikor lehetne Valéria nevelését megkezdeni“. A nevelést — volt

az ő válasza — sohasem kezdjük meg elég korán. Én minden pillanatban kész leendek Felsőged parancsának hódolni. — „Én is úgy hiszem, szándékomat tudatni fogom, most nyugodja ki magát. Isten önnel“.

A királykisasszony nevelésének a forradalomban szereplő s 17 évig száműzetésben élt magyar papra bízása nem ment oly könnyen, mint a hogy a királyné óhajtotta volna. Andrássy jól jósolt, hogy némelyek szemében szálla leend ez a nevelő választás.

1873. febr. 28-án a királyné főudvarmestere jelezte, hogy a főhercegeasszony nevelési terve megváltozott, Ő felsége ugyan nem adta még fel egészen eredeti tervét, de akadályok merültek fel.

Másnap a királyné fogadta a Bécsbe hívtott Rónayt. „Sajnálom, mondá kegyesen, hogy Valéria nevelési terve egyelőre megváltozott, de én önre még számot tartok“. E nyilatkozat után egy szép gyémánt mellkeresztet nyújtott át: „Ezt hordozza Valéria emlékeül!“

Elmúlt az 1873-ik év. 1874. febr. 12-én Budán udvari ebédre hivatalos Rónay s febr. 13-ára Valéria szobájába kéreti a királyné, a hol igen kegyesen fogadja, a kis felség megmutogatja karácsonyi és újévi ajándékait, de a nevelési kérdés nem került szóba.

Így telt el az 1874. esztendő is s Rónay már letett a reménységéről, midőn 1875. jan. 26-án br. Nopesa Ferencz főudvarmester azt a váratlan hírt közlé vele, hogy Ő Felsőged a királyné visszatért eredeti tervére s Ő Felsőged a király belecgyezésével M. Valéria főhercegeasszony nevelése vezetésével óhajtaná megbízni s holnap d. e. 11 órakor látni óhajtja.

Rónay a boldogságtól túláradó szívvel, gyermekként zokogva borúlt íróasztalára.

Ő Felsőgednél a királynénál másnap Budavárában történt fogadtatását így írja le:

„Jan. 27-én a kitűzött órában Ő Felsőged a királyné kegyesen fogadott, s ülésel kínált meg. — „Gyengélkedő vagyok, — mondá tiszta magyarsággal — de távozásom előtt akartam még önnel szólni. Emlékszem még Salzburgban tett azon nyilatkozatára, hogy gyermekek körében nem helyesli a sok tanárt, s hogy a kezdő pályán első helyre állítja a nevelést, s csak ez után a tanítást. Én is így gondolkodom, s óhajtánék Valeriámnak jó nevelést adni. Nem akarom túlbuzgóvá tenni, de óhajtom, hogy vallásos legyen, hogy a vallás-

ban vígasztalást leljen. Én bízom önben, s remélem ennek megfelelőend, s képes leend a tanítást egymaga is vezetni; így aztán nem kellend egy egész sereg tanárral utaznom. Valéria mellett van angol, német, francia nő, ezek önnek útmutatása mellett segédkezet nyújtanának.

„Felséges aszszonyom, a legnagyobb készséggel felajánlom szolgálatomat, s ezentúl élttem egyedüli feladata az leend, hogy a legmagasab bizalomnak megfelelhessenek; csak egy aggaszt, s ez halaldott korom“.

„De még egészséges — volt a kegyes válasz — vigyázzon egészségére, nekünk is lesz gondunk reá“.

„Minő nyelven parancsolja Felséged, hogy a tanítást vezessem?“

„Magyar nyelven, különösen a vallástant. Valéria magyarul imádkozik. Az angol, német, francia nyelvből a nőekkel elég gyakorlata leend. *Én mindig magyarul beszélek véle*“.

„Mikor parancsolja Felséged hogy Bécsben jelentsem magam?“

„Egy hét múlva“. Ő Felsége kezét nyújtá: „Isten áldja!“

Rónay 1875. febr. 1-jén keltezve megkapta német kinevezési okiratát Mária Valéria nevelőjéül Ő Felsége a király főudvarmestertől s ő sietett fel Bécsbe új hivatását megkezdendő.

Felérkezése napján (febr. 6.) a királyné tüstént fogadta s az órák megállapítására nézve az udv. orvoshoz útasította. Úgy intézkedtek, hogy Rónaynak naponként 2 rendes tanórája legyen, d. e. 9—10 és 11—12-ig, a többi időben a német gouvernante foglalandja el s az angol és francia hölgyeknek minden másodnap egy-egy órája legyen.

Febr. 7-én meg is kezdte a tanítást 9 órakor s folytatta addig, míg 10 órakor megjelent a királyné, a ki rendesen leányánál költötte el villás-reggelijét s egy óra hosszat d. e. nála szokott maradni, míg 11 órakor Rónay ismét megjelent folytatni a tanítást.

Mária Valéria a Magyarországon született főhercegasszony, még csak a következő ápril 22-én volt betöltendő élte 7-ik évét és már is négy nyelven beszélt: *legjobban magyarul* és angolul, kevésbé jól németül és francziául. Felséges szüleiével s a koronaörökösével kizárólag magyarul beszélt, más nyelven nem igen társalogtak s Rónayhoz sem intéztek a felségek más szót, mint magyart. Méltán írhatta Rónay, hogy: „Volt-e királyaink udvarában valaha

a jelenhez hasonló magyar esaládi kör? Kétlem, tán még az Árpádok korában sem, mert királynéink idegenek valának, kikről nem olvasám még, hogy nyelvünket elsajátították volna úgy, annyi fáradalommal és rokonszenvvel, mint felséges asszonyunk, Erzsébet királyné! "

Ilyen szellemben nevelte a mi áldott emlékű királynénk gyermekeit s ilyen szellemben vezette a tanítást Rónay Jácint.

Az első előadás első két szava, melyek kimondására felkérte a magas tanítványt ezek voltak: „*Isten nevében!*“ Azután mindennapi magyar imája ismétlésére szólította fel s hibátlanul elmondta a „*Miatyánkot*“, az „*Üdvözlét*“ s az „*Apostoli hitvallást*“; ezt szokta naponkint este lefekvés előtt felséges anyjával imádkozni.

A tanítás és nevelés felett is ott lebegett állandóan a király-asszony édes anyai meleg gondoskodása és fenkölt szelleme. Az első óra befejezésénél rendesen megjelent kis leánya szobájában s ott volt a második óra kezdetéig s mindig volt egy-egy kegyes szava a buzgó tanárhoz. A trónörökös is rendesen megjelent 10 órakor, hogy felséges anyjának és nővérének jó reggelt mondjon. A király is megjelent olykor s teljessé tette a boldog esaládi idylt. Így történt márcz. 23-án, midőn Ő felségeik mindketten megjelenvén az óra végére, kérdezősködtek a tanítvány előmenetéről, a mi örvendetesen haladt.

A taneszközöket Magyarországból hozatták. Születés napja hetedik évfordulójára (ápr. 22.) kapta az első imakönyvet a magyar „*Vezérangyal*“-t, felséges anyja kezéből, a melyből aztán buzgón imádkozgatta a „*Szülőkért*“ szóló imát. Ápr. 12-én négy láda térkép, ábra és három földteke érkezett a magyar kormánytól, mert a földrajzot különösen szerette.

A nyarat Ischlben töltötték, a honnan a királyné jul. 5. Bécsbe utazván V. Ferdinánd temetésére, Valériának alkalma nyílt megírni az első magyar levelet:

„Édes Mamám! A kis Valéria jó egészségben írja e sorokat, szépen tanul, hogy drága szülőinek örömet szerezzen; csak egy gondja van, a Mama távolléte, s e gonddal számítja azon órát, mely vissza hozandja a kedves Mamát.

A királynét annyira meghatotta ez az első levélke, hogy távfrattal fejezte ki örömét felette s visszajövéen, élőszóval is megköszönte.

A tanulást nem egyszer megszakította a főhercezagasszony gyöngél-

kedése, még többször az udvari orvos aggodalmaskodása és fontoskodása, a mi ellen Rónay nem egyszer kel ki naplójában. Így történt ez 1875. nyarán is.

1875. jul. végén Valéria főhgnőnek az udvari orvos szelídebb éghajlatot, tengeri fürdőt ajánlott s e czélból kitűzetett a normandiai tengerparton „Sassetote le Mauconduit“.

A királyasszony oda is elkísérte kedves leányát s ott egy régi kastélyban laktak, egy órányira a tengerparttól, a hová naponként kijártak fürdeni. Ez a fürdés meglehetősen akadályokkal járt. A tengerhez csak ökölnagyságnyi kavieson lehetett jutni, 40—50 lépésnyire kellett ezen keresztül kúlnódni darócezipőben és teljes öltözkben. A királynének és főhgnőnek ugyan állítottak öltöző szobáskákat s vagy 20 lépésnyi ponyva sikátort, de ez nem volt elég: a szabadban kellett bennebb haladni, s az ácsorgó idegenek nem épen mívelt francia udvariassággal a lehetőségig közel voltak s nem volt, ki a szemtelenséget szemmel tartotta volna.

Itt ült Rónay először egy kocsin a királynéval, a tengerpartra menve.

A királyné rendes incognito nevén *Hohenembs grófné* néven tartózkodott itt is s nem fogadott senkit, még a tisztelgés engedélyezését erősen sürgető roueni érseket sem.

Sastón (mint a hogy tréfásan magyarul Sassetote-t nevezgették) majdnem végzetes szerenesétlenség érte a királynét lovagló paripája elbukása következtében.

Tudvalevő, hogy a királyné szenvedélyes és kitünő lovagló volt. Itt is gyakran szokott volt lovagolni a tágas parkban. Szept. 11-én történt a baleset, melyet Rónay így beszél el:

„Épen 12-öt ütött, midőn a tengerpartra menendő, a kastély küszöbét átléptem, s itt egy halálsápadt lovász futott elejém azon megrendítő tudósítással: „hogy Ó Felsege bukott a lóval, s eszmélet nélkül fekszik a gyepen!“ — E szörnyű hír hallattára, egy eselédet azzal bíztam meg, hogy lóvesztével hajtsanak az orvosért, ki szinte Petite-Daleban (a tengeri fürdőben) volt; én pedig futottam a szerenesétlenség színhelyére, mely vagy 200 ölnyire lehetett a kastélytól.

Érkezésem pillanatában két lovász felségítette a felséget, ki merev tekintettel nézett maga körül; de reám ismert, mert magyarul

szólítva azt kérdezé: „Kit keres ön?“ — „Felséges asszonyom, reményem nincs semmi baj!“ — „Mi baj volna, hát történt valami? Én nem tudok semmiről, hol vagyok? hogyan kerültem ide, hiszen délelőtt nem szoktam lovagolni? — Gondolja ön hogy emlékezetem vissza fog térni?“ — Elrémültem, de volt annyi erőm, hogy leküzdöttem szomorú aggodalmaimat, s biztató szókat intéztem felséges asszonyunkhoz, s bár ellenezte, karszékért s jeges vízért küldöttem a kastélyba. — Sértés vagy törés nem mutatkozott sehol, csak a kissé elveresedett halántékon látszottak sárnyomok. — A karszék s a kamara hölgyek egyike megérkezett, s hideg burogatást tettek az ülő Felség fejére; ez, úgy látszik, némi enyhülést hozott, de az elmezavar még nem szűnt meg, s kétszer is el kellett a Felség ismételt kérdésére, mondani a történeteket. — Később az Angliából Sassetoteba rendelt lovászmesterhez fordult a Felség, s tőle kérdezte angol nyelven a baleset részleteit. A lovászmester, ki a bukás pillanatában a távolabb eső második gát-árokknál állt, valószínűleg nem is látta a szerencsétlenséget, mert egyszer azt állítá, elég élhetetlenül, hogy az elbukott ló a patkóval, azután ismét, hogy csak térdével érinté a felség halántékát. — Egyik sem áll, de nem is lehető, mert a sebesen vágató ló vagy négy lépésnyi távolságra vetette a felséget, s a csekély halántékütést a talaj, szerencsére a tegnapi esőzés következtében puha, s gyepvel fedett talaj, idézte elé. — Megvizsgáltam gondosan, sőt később le is rajzoltam a helyszínét a nyomokkal együtt, s véleményem szerint: a ló, átugorván a sövényvel fedett gát-árkot, belesüppedt a sáros gyepbe és térdre siklott, e pillanatban bukott le a Felség, míg a ló térden tovább sikamlott, s fejével is feltúrta a gyepet, minek nyomai láthatók voltak, azután pedig hátra fordult, s összetörte a nyeret . . . Gondolni sem merek arra, mi történt volna ha a felséget közelebb éri vala a baleset az elbukott lóhoz . . . Valóban e végzetes pillanatban, szerencsénk nagyobb volt a szerencsétlenségénél!

A hideg burogatást folytattuk, a felség könnyebben, nyugodtabban érzé magát, megemlékezett lováról, s hogy meggyőződjek, miszerint a kedvenceznek, a csekély térd-sérülésen kívül, nem esett semmi baja, maga elé vezetteté és saját kezével nyújtott a rémültében még mindig reszkető lónak répaszeleteket. — A nap hevében az én ernyőmet tartották a felség feje fölé, melyre emlékül rávéstem: Sassetote, Szept. 11. 1875.“

Ennek a balesetnek következtében a királyné megfogadtatta Valériával, hogy nem ül lóra sohasem. A részvét nyilatkozatok rokonoktól és európai hatalmasságoktól egymást érték. Nem is volt a baj jelentéktelen, napokon át jeges borongatásokat alkalmaztatott az orvos a láz és főfájás ellen s egy hétnél tovább tartott, míg a királyné felkelhetett. Vigasztalására szolgált néhány napra az a Bécsből jött hír, hogy Andrássy Gyula gróffal is elbukott a ló. A királyné felüdülvén — szept. 23-án már ismét lovagolt a végzetes fasorok közt, leírhatatlan meglepetésére a jámbor püspöknek, kinek tisztelgését kegyesen mosolyogva fogadta.

Később is szenvedélyvel és bravourral lovagolt. A Gödöllő vidéki versenyvadászaton rendszeren a felséges asszony volt mindenütt az első, csak akkor maradt hátra az utolsó akadálnál, midőn jutalmat tűzött ki, nehogy az adományozó maga nyerje el. Megtörtént (1881. nov. 30.) hogy Andrássy Gyulát a királyné visszatartotta a versenyben való részvétől, nehogy baj érje, mi saját szavai szerint, már többször kijutott lovának s egyik másik lovaglón megesett akkor is.

Néhány nap múlva Gödöllőn vannak, a hol a királyné leginkább szeretett időzni s több időt is töltött ott, mint a magán élet bármely nyughelyén. Ekkor és itt engedi meg először a jeles udvari orvos Valériának a szőlőevést. Oct. 9-én viradt fel a szőlő-ízlelés várvavárt ideje. A besenyői szőlőben a királyné választja ki a fürtöt, melyről a kis fenség orvosi engedélyvel 12 szemet evett. „Minő haladás az orvosi tudományban — jegyzi meg Rónay — mely meg tudja, megmeri határozni, hogy a 13-ik szem már ártana!”

Nem sokára Gödöllőre érkezett Ő Felsége a király is és teljes volt a családi kör. A királynét és leányát bármily korán érkezett, mindig felkereste előbb, mielőtt termeibe vonult volna vissza. „Sok jó atyát láttam (írja Rónay) de szeretőbbet, mint Ő Felsége, nem!”

Gödöllőn érezte a király Ő Felsége is magát leginkább otthon, a hol ritkán zavarták állami dolgok s a hol „a tárva-nyitva tartott királyi lakban nem volt katona, őrt nem állt senki: ott Isten szeme, a magyar nemzet beesülete s a magyar király és királyné bizalma örökös szent István koronája felett“.

A királyi pár felemlegette a normandiai balesetet s annak emlékére a királyné leíratta Rónay által a 90-ik zsoltár szavait, hogy medailleban hordozza a sárga: „*A ki lakozik a felséges Isten rejtekében, a mindenható Isten árnyékában nyugoszik*“.

Gödöllőn ünneplik a királyné nevenapját (nov. 19.) melyen Valéria magyar köszöntőt mond s udvari lovas vadászatot tartanak, a mi előtt Valéria mindig megcsókolta az őt meglátogató édesanyját s e szavakkal „God bless jou!“ keresztet vetett homlokára.

Gödöllőn ünnepelték 1875-ben a karácsonyt is, az előestét menyezetig érő karácsonyfával, karácsonynapját misével, a mely után a királyné ekkor is, mint minden évben, személyesen fogadta az udvari személyzet hódolatát s régi udvari szokás szerint sajátkezűleg nyújtotta át a karácsonyi ajándékokat, melyek értéke rangfokozatok szerint van megállapítva s a melynek minősége iránt az illető személyt jó eleve megkérdezték. Az ajándék a rendes fizetés m. e. 10-ed részének szokott megfelelni. Egyenként járultak a felséges asszony elé az udvari méltóságok s a felségnek mindenkihez volt kegyes szava és ajándéka.

A gödöllői magánélet egyszerűségét (decz. 29-én) a budavári fejedelmi fény váltá fel. Ott már Magyarország királya és királynéja székelt: mindenütt örök állanak, pereg a dob s harsog a trombita, ami Gödöllőn mind ismeretlen jelenség, ott mindössze egy pestmegyei jámbor hajdú szokott állani dísznek.

Az 1876-ik év első napján Budán magyar köszöntővel üdvözli M. Valéria a királynét:

„Édes jó Mamám! Egy év vonúlt el ismét, mely anyai gondoskodásod alatt nekem csak örömet hozott: fogadd kérlek hálás szívem legfőbb köszönetét; de mivel az áldás, mely az éven keresztül rajtunk nyugodott, égből jő, leborúlva mondok Istennek hálát, s buzgó imával kérem, hogy az én szeretett anyámnak, az én jó atyámnak, kedves testvéreimnek és egész családjunknak az új év csak elégtelést hozzon és boldogságot“.

A csöndes örömnapokra nem sokára országos gyász következett 1876. jan. 28-án meghalt Deák Ferencz. A királyné kis leányától hallotta a szomorú hírt másnap reggel 9 órakor. „Szemében köny ragyogott, s megcsókolta (ölébe vett) gyermekét, az országos gyász első hírnökét“. Másnap koszorút rendelt a koporsóra kegyelete jeléül: „*Erzsébet királyné Deák Ferencznek!*“ szalagfelírással.

Jan. 31-én személyesen tette a haza bölcsének koporsójára koszorúját. A fenséges jelenetet így írja le a szemtanú Rónay:

„Harminezgyedikén, mi Deák Ferenczben hialandó volt, már ott nyugodott ravatalon a M. T. Akadémia előcsarnokában. Délután négy órakor Ő Felsége a királyné megérkezett.

A legelső magyar hölgy, a legbölesebb magyar ember ravatalát, sajátkezűleg koszorúval tisztelte meg. Midőn Ő Felsége a ravatal lépesőit elhagyta, körülnézett, mintha csak azt kérdezte volna: hol lehetne itt a nagy halottért hálát emelni az ég urához? Közéledten, hódolatteljesen jelentve, hogy az ima zsámoly a ravatal előtt áll.

Igen, mondá a Felség, s elérzékenyülve térdre borúlt. Az országgyűlés legkitűnőbb tagjai néma csendben álltak körül a ravatal: Magyarország királynéja imádkozott. *A koronás fő meghajolt az erény előtt. A királyné hódolt a tiszta hazafiságnak*“

1876. márcz. 1-én a királyné hosszú útra Angolországba indúlt, Valériát Rónay gondjaira bízva, kit betegségében ő maga is meglátogatott. Rónay minden héten naplószerű jelentést küldött a királynénak s Valéria szép magyar leveleket írogatott; együtt imádkoztak jóléteért, hogy „Mindenható Isten áld meg kérlek minden lépten nyomon az én kedves anyámat s kísérd vissza szerencsésen, hogy keblére borúlva, ismét boldog lehessenek!“

A jó Isten meghallgatta s a királyné ápr. 5. szerencsésen visszaérkezett Bécsbe s megköszönte a vigasztaló leveleket.

Jun. 3-án Ischlbe mennek, a gyöngélkedő, köszvényes Rónayt elküldik Marienbadba, a hova Valéria magyar levelet ír neki, melyet a királyné sajátkezűleg javít.

Aug. 30-án *Miramar*-ba költöznek, a hol a királyné mélyen meghatva szemléli a szerencsétlen Miksa császár emléktárgyait“. Megnéztünk néhány termet — írja Rónay — s midőn Miksa császár haló szobájába jutottunk, Ő Felsége elérzékenyülve megcsókolá kedves gyermekét, szemében könny ragyogott, s egymaga még egyszer visszavért a szobába, s tán leborúlt az ott függő császár és császárné arczépe előtt, megemlékezvén elkeseredett szívvel e szerencsétlen fejedelmekről, kiket oly megrendítő végzet ért innen és túl a nagy világtengeren“.

Sept. 2-án Rónay és az udvari orvos kirándulást tesznek Triesztbe, a hol „illyr vagy olasz, de minden esetre demonstratióval“ tisztelték őket meg: 3 suhancz az udv. hintó felé köpött s fenyegetőzött. „Durvasága miatt tán el is kellene hallgatnom, de álljon itt mint árnya a jelennek, vagy előhírnöke a jövőnek!“ — jegyzi meg Rónay.

Szept. 4-én a királyné tengerre szállt s *Corfuba* ment. Innen

leánya nevenapját (szept. 8.) magyar levéllel üdvözi: „*Kedves galambom*“ megszólítással. A királyné nevenapját már ismét Gödöllőn ünneplik s Valéria szép magyar köszöntőt mond „kedves édesanyjának“. Az 1877-iki újévet már (most először) a kedves édes atyának“ is magyarul köszönti s a „kedves jó anyának“ köszöntőn kívül *Magyarország sajtókezüleg rajzolt térképével* kedveskedik.

Így telik el az 1877-ik év is többnyire Gödöllőn, hol magyar szó tanulásra fogják Lajos bajor herezeg ott időző leányát, Wallersee bárónét is. Ott ünneplik a husvétot is s a nyári ischli tartózkodás után ismét visszatérnek. Szt. Erzsébet napján a magyar névnap köszöntő kísérelje most egy *Magyarország koronás címerével* készített torta.

Gödöllőről kelnek 1878. telén is a hosszú magyar jelentések az Angliába utazott királyasszony után, a ki után mindig oly nagy ür és bánat maradt hátra szerettei között, ha elútagzott. Még a királyné szereesen védenoze, a kis *Rustimo* is azzal mentette magát a gödöllői plebános előtt, a ki írni tanította, hogy „*Rustimo nicht geschrieben, Rustimo viel geweint!*“ A királyné maga is hetenként egyszer megörvendeztette kedves leányát magyar levéllel s érkezéséről is magyar táviratot küldött Bécsből 1878. febr. 22-én.

A gödöllői magány unalmait a gondos nevelő néha gitár mellett való énekléssel úzi el a királyi gyermektől. Valéria ezt elárulja a királynénak s a felséges asszony Bécsben 1878. márczius elsején felkéri Rónayt, hogy énekeljen valamit. Rónay mentegetőzik, de a végén meghajlik a magas óhaj előtt s elénekli a rákosi szántó dalát: „Miről apám nagy búsan szolt“, a Fóti dalt, s két német éneket. A királynénak tetszetek a dalok s ősszel Gödöllőn megismételteti.

Igy telnek a hónapok és évek s a kis Fenség már nemesak leveleket tud írni és köszöntőket (szerinte verseket) mondani, hanem önálló meséket és beszélyeket is, melyekről azt írja tanárja 1878. végén, hogy „ha a főhgasszony, az első, ki Magyarországon született s az első ki magyarul ír, e pályán megmaradna, merem mondani: irodalmunk egykoron büszkeséggel jegyeznél Mária Valéria nevét“.

Ide fejlődött néhány év alatt az a szellem, melyet a mi dicsőült nagy királynénk nemzetünk nyelve és hazánk szeretete iránt gyermekei szívébe átültetett. Szebben magasztalni szavakkal nem lehet, mint ezek a tények őt dicsőítik.

S hogy ez a szellem mily általánossá lett a dieső királyné környezetében, mutatja az, hogy 1877. folyamán leánya után Lajos bajor herezeg is „egész komolysággal hozzáfogott a szép magyar nyelv tanulásához“ (VI. 293.) s hogy 1881. szept. 30-án Ó felsége a királyné Gödöllőn azzal a kéréssel fordult Rónayhoz, hogy Auersperg Aglája (a Valéria barátnéja) is óhajtana a magyar nyelvet megtanulni s egy-egy órát kívánna naponként venni a magyar nyelvből. S midőn a trónörökös 1880-ban eljegyzi aráját, a nagy nádor unokáját, magyar tanítót küldenek Brüsszelbe.

A királyné távolabbi környezetére is hatással volt ez a felséges példaadás. Az udvari hivatalnokok s tanárok is igyekeztek követni a magas példát.

Én magam két esztendei bécsi lakásom idején (1880—1881.) két a királyné belső udvartartásához tartozó német urat kellett, hogy a magyar nyelvre tanítsak: a királyné főudvarmesteri hivatala titkárát, a ki restelte, hogy Gödöllőn annyi időt töltve nem tudott magyarul s főképp, hogy a királynéhoz intézett magyar kérvényeket nem értette, melyeket aztán nem egyszer én tolmácsoltam neki a magyar órákon -- és Mária Valéria főhgnő német tanárját, a ki a német gouvernante helyett került a főhgasszony mellé Rónay kíségető társául 1880-ban.

Mily boldogan emlékszem vissza én is azokra az órákra, melyeket a bécsi Burg Frauenstiegeje felőli III-ik emeleten s a schönbrunni palota termeiben a magyar nyelv szolgálatában töltöttem. Akkor csak sejtettem, most Rónay naplójából tudom, hogy engem is a megdicsőült nagy magyar királyné áldott szelleme tett Bécsben magyar nyelvmesterré.

Ez a magyart szerető becsülő és cultiváló szellem uralkodott a királyi család legbensőbb otthonában Bécsben, Schönbrunnban és Ischlben s még inkább Budavárán és Gödöllőn. A mit amott háttérbe szorított a császári méltóság, itt kipótolta a magyar királyi, de még inkább a gödöllői magán élet igazi magyar patriarhalismusa.

Ebben a légkörben neveddik Rudolf trónörökös férfúvá s M. Valéria viruló hajadonná.

Midőn 12-ik éves korában hű nevelője megáldoztatja s így a hajadon korba mintegy bevezeti: át kell hogy adja a nevelés vezetését hölgy kezébe. Eleinte Daun grófné, Krisztina spanyol királyné

volt nevelője van kiszemelve a főhercegasszony kamrája élére; de a királyné inkább szeretné, ha alkalmas magyar hölgyet találna.

Még is találják, a mi országrészünkben: özvegy *Kornis Mária grófnő* személyében, ki a kamra elnökségét 1880. nov. végén vette át. Rónay megmaradt a tanúlmányok, főképp a vallási oktatás és nevelés vezetőjének, eddigi szolgálatai elismerésül v. b. titkos tanácsosi rangra is emeltetvén.

Még három évig marad mellette tanárul, míg nem a betegeskedés, angolországi szerzeménye, a köszvény, 70 éve s a magas tanítvány 15 éves korra jutása visszavonulásra készíti (1883-ban).

Hogy mily hálával viseltetett ezután is Valéria magyar tanára iránt, mutatja szép levelein kívül az is, hogy 1886. ápril 27-én a királynéval együtt meglátogatták Pozsonyban préposti lakó házában.

*

Ezekben a történeti tények elősorolásában véltem leghívebben jellemezhetni Erzsébet királynénk nagy szeretetét a magyar nemzet iránt.

És ez nem volt számító politika, hanem igazi valóság, a szív érzelmeinek, a mélységes rokonszenvek önkéntes megnyilatkozása mindennapi tényekben.

De ha politika lett volna is: lehet-e szebb politika, mint a szeretet politikája?!

Nemesak a *Justitia regnorum fundamentum*, mint a hogy a bécsi burg körúti nagy kapuján áll: a szeretet is erős fundamentuma a birodalmaknak.

Lehet-e szebb és nemesebb politikát képzelni az 50-es években Magyarországon, mint hogy a dynastia legújabb és legkedvesebb tagja, a kinek semmi része sem volt a szabadságharcot követő elnyomatásban, kiengesztelje a nemzet nagy fájdalemát, bekötözze a vérző sebeket, letörölje a gyászoló nemzet könnyeit.

Azokból a felszárított könnyekből mind meg annyi drága gyöngy lett, melyek ott ragyognak azóta szent István koronája drága kövei között, hirdetve végtelen időnkig a legnagyobb magyar királyné dicsőségét.

Védsszentje Árpádházi szent Erzsébet rózsákká változtatta az alamizna morzsáit: második szent Erzsébetünk a töviseket változtatta rózsákká: egy nemzet gyászát varázsolta át boldogsággá.

Lehet-é ennél szebb politika, lehet-é szebb hivatás e rövid földi élet határán belől?!

Lehet-é szebb politika, mint egy békítő angyalnak oda állani a trón és nemzet közé s kezét kézbe téve felvezetni őket a koronázási dombra, melyet 72 vármegye hantjaiból hordottak össze s onnan kelet és nyugat, dél és észak felé meghajtva a béke olajágát, megmutatni a boldog jövődőt, melyet a trón és nemzet összetartása meg fog teremteni.

Ha politika lett volna is: szebb politika ennél nem lehet e földön.

De nem csak politika volt ez: a szeretet Istenének, a Megváltó tanainak érvényesítése. Egy gyöngéd asszonyi szívnek önkénytelen meghódolása a nemes erények s ezek összegében egy nemzet eszményei előtt.

Erzsébet királynénk miután megszerette a legelső magyar embert, a királyt, ismerni óhajtotta a többi magyart is. És megismerte s megszerette Andrássyban és társaiban a lovagias magyart, Deák Ferenczben az igazságszerető magyart, Rónayban, Horváth Mihályban, Eötvösben a tudós és vallásos magyart (talán még Kossuthban is becsülte a hajthatatlan nyakas magyart) s a gödöllői magyar parasztban és a rákosi szántóban becsülte a nemzet őseréjét.

S a magyar nemzet ezt a szeretetet, rajongó lelkesedéssel viszonzta.

Nines ezredéves történetünkben királynénk, a kit e nemzet hasonló rajongással vett volna körül.

„Bizony sirathatják a magyarok, mert legjobb barátnejokat vesztették el benne!” mondotta koronás királyunk.

Meg is sirattuk, meggyászoltuk úgy, a hogy más nemzet gyászolni nem tud. A Deák és Andrássy koporsójára tett koszorút babérerdővel viszonzottuk s milliókat áldozunk emléke külsőképen való megörökítésére.

De a nemzet kegyeletének ezek csak külsőségei: dicsőbb emlék az, a mely ott él és örökké élni fog minden magyar ember hálás szívében. Egy szerető királynét, mint Ő volt, csak a nemzet örök szeretete gyászolhat méltókép.

Ezredéves történetünk lapjain a legszebb himnus az ő dicsőségét, e nemzethez való nagy szeretetét s e nemzet örök hálóját fogja zengeni.

A kis Valéria így köszöntötte a drága „Mamá“-t 1880 újév napján:

„Kedves jó Anyám! Szeretet Istene hallgasd meg esedezésemet és áld meg jó szülőimet; áraszd reájuk óh Isten kegyelmedet, hogy ha majd az élet fáján nem virulandnak többé dús lombok, az egyenkint elhúló virágok helyett, fáradalmaik gyümölcseit élvezhessék: gyermekeik szeretetében és boldogságában! Így imádkoztam a legördült év minden ünnepén, mielőtt Isten házában a Mindenható előtt leborúltam volna. Ez leend buzgó imám most és mindenha, ez kísérend az élet útain azon élő hittel, hogy Isten meghallgatandja szerető szívem legbensőbb óhajtását s megáldandja drága szülőimet, és megengedi, hogy egykoron szent Pál apostollal elmondhassuk: *Jó harczot harczolánk . . . s ott fenn a dicsőség koronája várand reánk!*“

A felséges „Mama“, nemzetünknek is igazi édesanyja, immár elnyerte ott fenn a „*dicsőség koronáját*“ s mi itt lenn leborúlunk a Mindenható zsámolya előtt, hogy felséges királyunk dicsőséges koronáját még sokáig viselje itt lenn a földön, hazánk és nemzetünk vigasztalására, boldogítására.

DR. SZÁDECZKY LAJOS.